

Jolanta Mędelśka
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4924-0163>
e-mail: jolantamedelska@gmail.com

Fonetyczno-graficzny obraz polszczyzny końca XIX stulecia zawarty w hasłach literowych słownika polsko-rosyjskiego Piotra Dubrowskiego

The phonetic and graphic image of the Polish language of the end of the 19th century contained in letter headwords of the Polish-Russian dictionary by Pyotr Dubrovsky

Abstrakt

Autorka przedstawia obraz XIX-wiecznej wymowy i pisowni polskiej wyłaniający się ze wskazówek na temat realizacji głoskowej liter polskiego alfabetu. Te rekomendacje fonetyczne, skierowane do Rosjan, zawarte są w artykułach hasłowych z literami w nagłówkach zamieszczonych w słowniku polsko-rosyjskim P. Dubrowskiego. Stwierdzono, że opracowując zasady współczesnej sobie polskiej wymowy (rzadziej pisowni), Rosjanin P. Dubrowski niekiedy odrzucał dane przedstawione w słownikach jednojęzycznych i prezentował swoje stanowisko albo – wobec braku w źródłach potrzebnej informacji – opierał się na własnych obserwacjach. Zdarzało mu się ignorować różnice artykulacyjne między głoskami przy zgodności funkcjonalnej. Słownikarz zazwyczaj upraszczał opisy, nie uwzględniał szczegółów i wyjątków, czasem istotnych. Prawdopodobnie celowo nie komplikował deskrypcji, ale możliwe też, że będąc nierodzimy użytkownikiem polszczyzny, po prostu pewnych kwestii nie dostrzegał, innych nie uważał za ważne, wiedząc z własnego doświadczenia, że nie zaburzają procesu komunikacji. Rezultaty analizy wskazują też, że wiele nieścisłości dostrzeżonych w opisach polskich głosek mogło wynikać ze wschodniosłowiańskich przyzwyczajzeń mownych rosyjskiego słownikarza, urodzonego na ziemi ukraińskiej i osłuchanego z polszczyzną kresową. Zestawienie rekomendacji P. Dubrowskiego z tendencjami rozwojowymi polszczyzny ostatniej ćwierci XIX w. zdaje się wskazywać na przywiązanie leksykografa do starszych norm. Jednakże ten konserwatyzm leksykografa mógł być tylko pozorny i jedynie odzwierciedlać nawyki artykulacyjne osoby rosyjskojęzycznej.

Słowa kluczowe: polska XIX-wieczna wymowa i pisownia, leksykografia dwujęzyczna

Abstract

The author presents the image of 19th-century Polish pronunciation and spelling that emerges from the guidelines for the vocal realization of the Polish alphabet letters.

These phonetic recommendations, addressed to Russians, are contained in headword entries for letters in the Polish-Russian dictionary by Pyotr Dubrovsky. It was found that in developing the principles of contemporary Polish pronunciation (less frequently spelling), Dubrovsky, a Russian himself, sometimes disregarded data available in monolingual dictionaries and presented his position, or in the absence of necessary information in sources based his conclusions on his own observations. He occasionally ignored articulatory differences between phones with functional compatibility. Simplifying descriptions, he did not consider details and exceptions, sometimes even important ones. It is likely that he intentionally did not overcomplicate the descriptors, but being a non-native speaker of Polish, he might not simply have noticed certain issues, while he must have considered others unimportant, knowing from his own experience that they did not disrupt the communication process. Research results also indicate that many of the inaccuracies noted in the descriptions of Polish sounds may have resulted from the Eastern Slavic speech habits of the Russian lexicographer, who was born in Ukraine and listened to the Polish language of Kresy. The comparison of Dubrovsky's recommendations with developmental trends of the Polish language in the last quarter of the 19th century seems to reveal the lexicographer's attachment to older standards. However, such conservatism may only be apparent, while in fact reflecting the articulatory habits of a speaker of Russian.

Key words: 19th-century Polish pronunciation and spelling, bilingual lexicography

1. Uwagi wstępne

Słownik polsko-rosyjski, z którego zaczerpnęłam materiał do rozważań, opublikowano pod zaborem rosyjskim w ostatniej ćwierci XIX w. (Dubrowski 1876). Praca jest obszerna, liczy blisko 900 stron i zawiera ok. 50 tys. haseł¹. Sylwetkę autora tego słownika przedstawiano już wielokrotnie², podam więc jedynie najbardziej przydatne tu fakty z jego życia i działalności. Piotr Dubrowski (1812–1882) był obywatelem Imperium Rosyjskiego. Urodził się w Czernihowie (Ukraina), studiował w Moskwie, mieszkał i pracował w Warszawie oraz w Petersburgu. Był filologiem, sławistą, polonofilem biegle posługującym się językiem polskim, nauczycielem gimnazjalnym³ i pracownikiem naukowym, członkiem-korespondentem Cesarskiej Akademii Nauk, autorem artykułów naukowych i popularnonaukowych, książek, wypisów, podręczników, słowników, a także założycielem i wydawcą rosyjsko-polskiego pisma „Денница” / „Jutrzenka”. Warto dodać, że w latach 1845–1851 P. Dubrowski pracował w Komitecie Cenzury, największym w Imperium

¹ Na tyle mniej więcej J. Wawrzyńczyk oszacował liczbę haseł zamieszczonych w części rosyjsko-polskiej dwustronnego słownika P. Dubrowskiego (1995: 95 i 99).

² Zob. zwłaszcza Dąbrowska 2018: 155–158. Por. też bardziej szczegółowe biografie w Mędeńska 2019, 2020, 2020a; Miendelska, Marszałek 2020.

³ Do pracy w polskich szkołach (w Warszawie i Łowiczu) otrzymał skierowanie od władz carskich (Dąbrowska 2017: 137).

Rosyjskim. Będąc polonofilem i naukowcem-filologiem, jako cenzor wydał zgodę na druk nielegalnego czasopisma „Pamiętnik Naukowo-Literacki”, za co został usunięty ze stanowiska i przeniesiony z Warszawy do Petersburga⁴ (Kempa 1995: 67–68).

W siatce haseł swego słownika polsko-rosyjskiego P. Dubrowski umieścił wokabuły literowe. Stały się one obiektem analizy leksykograficznej (Marszałek 2021), podobnie jak litery w nagłówkach artykułów hasłowych wprowadzone do słownika rosyjsko-polskiego tego autora (Miendelska, Marszałek 2020). Badania wykazały, że wokabuły literowe nie występują u P. Dubrowskiego w roli translandów, lecz służą głównie do prezentacji sposobu realizacji głoskowej liter obcego alfabetu. Są więc swoistym wielo-odcinkowym szkicem fonetyczno-graficznym.

Hasła literowe zawarte w części polsko-rosyjskiej okazały się źródłem ciekawych obserwacji na temat tendencji fonetycznych rysujących się w języku polskim ostatniej ćwierci XIX w. oraz na temat stanu ówczesnej ortografii⁵, charakteryzującej się brakiem jednolitości i brakiem precyzji w używaniu znaków diakrytycznych, „który łączył się też z różnymi problemami fonetycznymi [...]” (Bajerowa 1986: 29–30).

2. Realizacja dźwiękowa liter samogłoskowych

Wśród zjawisk z zakresu wokalizmu zwraca uwagę przede wszystkim rekomendacja co do głoskowej realizacji grafemów *q* i *ę*, bardzo istotnej dla rosyjskich użytkowników słownika. Leksykograf miał tu podwójnie trudne zadanie do wykonania, gdyż, jak zauważa I. Bajerowa w odniesieniu do XIX w., w ówczesnych gramatykach i podręcznikach „trudno znaleźć jakieś informacje o brzmieniu nosówek” (1986: 52), zatem, opierając się głównie na własnych obserwacjach i posiadanej wiedzy, musiał wybrać takie cechy, które ułatwiłyby Rosjanom nadanie znanym im samogłoskom *e* i *o* charakteru nosowości.

Zasady odczytywania litery *q* przed spółgłoskami P. Dubrowski podał w sposób bardzo uproszczony, wzorując się na zapisie przedstawionym w SL⁶, por.:

⁴ Wydawcę czasopisma oraz jego współpracowników aresztowano.

⁵ Analogiczne fakty dotyczące wymowy i grafii rosyjskiej ostatniej ćwierci XIX w. znalazły odzwierciedlenie w części rosyjsko-polskiej słownika P. Dubrowskiego (Miendelska, Marszałek 2020). Jednocześnie wiele interesujących obserwacji na temat polskiej XIX-wiecznej fonetyki i pisowni można poczynić, studiując prawą stronę haseł tego słownika, czyli stronę polskich odpowiedników (Mędelka 2020a).

⁶ SWil nie notuje hasła *A*, nie podaje też żadnych informacji o *q* pod wokabułą *A*.

А произносится как русская буква А, та же буква с носовым звуком А произносится как *ом* перед буквами *b* и *p* (*dąb*, дуб, *kapiel*, купальня), перед прочими же согласными как *он* (*pajak*, паук, *kąt*, угол). В конце слов носовой звук почти утрачивается и переходит в *О* (*chodzą*, *ходят*, *z tobą*, *с тобою*).

W pozycji przed spółgłoskami słownikarz zalecił tylko artykulację asynchroniczną, dwugłoskową, z wykorzystaniem zbitkę *om*, *on*, co – jak się wydaje – było niezgodne ze stanem faktycznym, przed szczelinowymi bowiem panowała raczej nosowość wokaliczna⁷. Pomiął też fakt denazalizacji *ą* w pozycji przed spółgłoskami płynnymi, mimo że zapisy typu *wziół*, które ją odzwierciedlały, pojawiały się już w rękopisach XVII-wiecznych, wkrótce zaś wymowa taka stała się powszechna wśród warstw wykształconych (Stieber 1966: 40). Być może jednak wskazówka zarysowana zgrubnie, w sposób dydaktycznie uproszczony, wystarczała Rosjanom, czyli adresatom słownika, którym nosówki są zupełnie obce. Warto podkreślić, że rozkładanie nosówek przed wszystkimi spółgłoskami obserwuje się w polszczyźnie kresowej, w jej wariantach: północno- (Kurzowa 1993: 81–82; Mędelka, Marszałek 2005: 165–169) i południowokresowym (Kurzowa 1985: 78–82), i łączy się ten fakt z kontaktem z językami wschodniosłowiańskimi. Przydatną tu obserwację na temat rozszczepiania nosówek przed szczelinowymi znajdujemy u M. Jurkowskiego: „Dziś w ten asynchroniczny sposób wymawiają w tej pozycji nosówki uczący się języka polskiego Ukraińcy, Rosjanie i Białorusini [...]” (1983: 124). Uzasadnione więc wydaje się przypuszczenie, że sam P. Dubrowski, Rosjanin urodzony na Ukrainie, wymawiał nosówkę tylną w zalecany przez siebie sposób. Co się natomiast tyczy głoski odpowiadającej literze *ą* w pozycji wygłosowej, to słownikarz stwierdził – wbrew stanowi faktycznemu – że niemal ztraca ona nosowość i przechodzi w *o*. Tej obserwacji nie zaczerpnął z SL, bo o realizacji głoskowej *ą* przed pauzą nie ma tam nawet wzmianki. Warto przypomnieć, że denazalizacja nosówki tylnej w wygłosie jest znamionną cechą wokalizmu południowokresowego (Kurzowa 1985: 78–79), więc zapewne nie była obca P. Dubrowskiemu, urodzonemu na Ukrainie i osłuchanemu z tamtejszą polszczyzną⁸. Może dlatego analogiczną wymowę rosyjski leksykograf rekomendował użytkownikom swojego słownika?

Co do realizacji głoskowej litery *ę*, której wartość nosowa również zależy od pozycji w wyrazie, to P. Dubrowski specjalnie się nie rozводził, por.:

⁷ Współcześnie przed szczelinowymi zbitkę z samogłoską tworzy nosowa spółgłoska półotwarta (Ostaszewska, Tambor 2000: 60–61).

⁸ Na gruncie ogólnopolskim zdarzająca się do dziś, ale stanowczo potępiana, por.: „[...] nigdy *ido*, *piszo*, [*śostro*]” (Klebanowska, Kochoński, Markowski 1985: 30).

Е, произносится трояким образом: 1) *открыто* как русские буквы Е, Э, напр. *berło, dobrze*; 2) немного сжато, вполголоса, напр. *zrozumiéj, najmniej* (почти как: *zrozumij, najmnij*), и 3) с знаком внизу Е, как *en*. В конце слов этот звук утрачивается.

Z tej lakonicznej notatki dowiadujemy się jedynie, że we wszystkich pozycjach oprócz wygłosowej nosówkę przednią wymawia się jako zbitkę *en*. Nie jest to wskazówka ani trafna, ani wyczerpująca. Widać, że słownikarz nie skorzystał z danych zawartych w artykule hasłowym *E* w SL, dowiedziałyby się bowiem, że „*ę* przed *b* i *p* brzmi *em* [...]”. Natomiast SWil na temat *ę* podał tylko: „wymawiamy [...] nosowo t. j. np. *wolę, matkę*”, z czego autor słownika polsko-rosyjskiego nie mógł zrobić użytku. Na szczególną jednak uwagę zasługuje tu stanowcza konstatacja leksykografa, jakoby w pozycji przed pauzą *ę* zawsze ulegało denazalizacji („В конце слов этот звук утрачивается”). Tymczasem SWil w ogóle o odnoszeniu nie wspomina (por. w nim postaci *wolę, matkę* jako przykłady wymowy nosowej), SL zaś formułuje tę obserwację ostrożniej, por.: „na końcu słów ledwie co słyhać różnicy *ę* od *é* np. *idę, gotuję, matkę*”. W mowie wykształconych Polaków tendencja do zatrąty nosowości *ę* przed pauzą rysowała się wyraźniej od połowy XVI w. (Stieber 1966: 37; Klemensiewicz 1985: 291), jednak jeszcze u schyłku XIX w. w odniesieniu do pozycji wygłosowych zalecano: „Samogłoski nosowe zachowujemy zgodnie z wymawianiem ludzi wykształconych (mniej lub więcej wyraźne)” (Kryński 1910⁹: 353). Do dziś rekomenduje się dwojaką wymowę *ę* przed pauzą: czystą lub ze słabą nosowością (słabiej słyszalnym drugim elementem) (Klebanowska, Kochański, Markowski 1985: 30–31; Ostaszewska, Tambor 2000: 56). P. Dubrowski, jak widać, nie zwracał uwagi na subtelności artykulacyjne. Tak więc albo będąc nierodzimym użytkownikiem polszczyzny, nie dostrzegał niuansów, albo też stosował tzw. uproszczenia dydaktyczne.

Kolejne warte uwagi zagadnienie z zakresu wokalizmu XIX-wiecznego dotyczy realnej wartości fonetycznej *é* pochylonego (zob. wyżej). P. Dubrowski poinstruował rosyjskich użytkowników swego słownika, że należy je wymawiać półgłosem, troszkę ściśnięte, np. w formach *zrozumiéj, najmniej* niemal identycznie do *zrozumij, najmnij*. Wykorzystał lakoniczną notatkę w SWil; „wymawiamy [...] ściśniętymi trochę ustami, np. *zrozumiéj, najmniej*”, modyfikując ją i dopełniając wskazówką wymawianiową o zlaniu się *é* z *i* (a nie – jak można by oczekiwać – z *e* jasnym). Tymczasem „fonologiczna i artykulacyjno-fonetyczna odrębność *é* ściiera się stopniowo w ciągu doby średniopolskiej”, u jej schyłku „dawne *é* utożsamilo się albo z *e*, albo z *y*, *i*

⁹ Pierwsze wydanie – 1897 r.

i oba sposoby wymawiania były w obiegu. Drugi wariant trafiał się rzadziej, miał charakter raczej regionalny [...]. Wydaje się też, że taka wymowa *é* jak *y*, *i* uchodziła za gminną, mniej staranną” (Klemensiewicz 1985: 285, 287; zob. też Bajerowa 1964: 56). U schyłku XVIII w. *é* utrzymywało się w nielicznych pozycjach, m.in. przed *j* w przyrostku *-ěj* stopnia wyższego i najwyższego (*lepiěj*, *najlepiěj*). W latach trzydziestych XIX w. „*é* w wyrazach, w których dawno ustalone było, [zwyczaj – J.M.] na *e* otwarte zamienia”, w jego drugiej połowie upowszechnia się otwarta wymowa *e* (Klemensiewicz 1985: 603–605). Badacze podkreślają, że w całym stuleciu *é* z największym nasileniem utrzymywało się właśnie w przyrostku *-ěj* (Bajerowa 1986: 69). Z używania litery *é* zrezygnowano w ostatnich dziesięcioleciach XIX w.¹⁰, „skoro bowiem w wymawianiu warstw wykształconych wychodzi z użycia *é* pochylone i zamiast tego dźwięku słyszymy przeważnie *e* otwarte, jasne, przeto kreskowanie litery *e* stało się zbytecznym” (Kryński 1910: 352). Tak więc preferowaną przez P. Dubrowskiego wartość głoskową litery *é* należy ocenić jako niepostępową. Wydaje się, że wpływ na predylekcję do podwyższania, nie zaś obniżania artykulacji *é* miała narodowość słownikarza, wiadomo bowiem, że użytkownicy polszczyzny poddanej wpływom wschodniosłowiańskim wprawdzie odróżniali dawne *e* jasne od *é* pochylonego, jednakże utożsamiali to ostatnie z *i*, *y* (Kurzowa 1993: 321, 1985: 77).

3. Realizacja dźwiękowa liter spółgłoskowych

W zakresie konsonantyzmu zwracają uwagę miękkie wargowe w pozycji wygłosowej, por.:

В, произносится двойко: твёрдо, как русская буква *В*, *б*, и мягко, с поставленным над нею знаком *б'* (*бб'*), напр. *Голѣб'*, *голубь*.

Р произносится как русская буква *П*. Когда эта буква в конце слов смягчается, то над ней ставится знак *'*, напр. *лѣр'* (*хватай*), *покрѣр'* (*покропу*).

P. Dubrowski wskazał tylko dwie litery z apostrofem: *b'* i *p'* mające odzwierciedlać odpowiednie miękkie głoski, chociaż pozostałych także w słowniku używał (por. wokabuły *czew'* czy *karm'*) i robił to w zasadzie dość konsekwentnie¹¹. Samo kreskowanie wargowych nie dziwi, bo mimo

¹⁰ W operowaniu przez P. Dubrowskiego grafemem *é* wyraźnie widać tak znamienne dla epoki chwiejność i niekonsekwencję, por. kilka spośród setek przykładów ujawnionych w części rosyjsko-polskiej jego słownika (w nawiasach numery stron): dawniej (282), dawniej (399), lepiěj (356), lepiej (294), najmnieј (306), najmnieј (306), więcej (287), więcej (287) (Dubrowski 1877).

¹¹ Odstępstwa się zdarzają, m.in. brakuje kreseczki w rzeczowniku *nów* (ale w części rosyjsko-polskiej słownika P. Dubrowskiego na s. 313 i 341 mamy *nów'*).

że zwyczaj ten wygasł w XVIII w. (Bajerowa 1964: 26) i w drukach początku kolejnego stulecia „giną litery *b', p', w', f', m'*” (Bajerowa 1986: 33–34), to jeszcze w pierwszej połowie XIX w. gramatycy czynili wysiłki, by utrzymać dawną ortografię¹². Rudymenty takiej pisowni zanikły w drugiej połowie XIX stulecia (Bajerowa 1986: 137–138). Kreskowanie oznacza więc jedynie, że P. Dubrowski był przywiązany do starszej grafii. Inaczej trzeba spojrzeć na zalecenie miękkiej artykulacji wargowych, gdyż wiadomo, że już w XVIII-wiecznym ogólnopolskim dialekcie kulturalnym raczej nie zdarzały się one w wygłosie (Bajerowa 1964: 26), w XIX w. trafiały się w tej pozycji incydentalnie i przed jego końcem zanikły zupełnie (Klemensiewicz 1985: 607). Skoro ten rodzaj wymowy był martwy, to zalecanie go wprowadzało użytkowników w błąd. Nie można jednak wykluczyć, że sam P. Dubrowski miękzył wargowe, że była to cecha idiolektalna, skutek wpływu języka rosyjskiego utrzymującego wygłosową miękkość labialnych. Wpływ ten mógł być szczególnie silny w wypadku wyrazów o tym samym znaczeniu, podobnie brzmiących w polskim i rosyjskim, takich jak *gołąb'* – *голубь*.

Pod wokabulą *L* słownikarz podał informację sprzeczną z ówczesnym stanem faktycznym, por.:

Л, произносится мягко как русская Л. (Lato = лято, русск. лето). Та же буква, обозначенная чёрточкою, Л, произносится твёрдо (Latwo = латво, русск. легко) [...].

P. Dubrowski zalecił użytkownikom słownika spalatalizowaną artykulację odpowiedniej głoski we wszystkich pozycjach fonetycznych i powołał się na analogię do realizacji głoskowej rosyjskiej litery *Л* w zapisie *лято*. Tymczasem w polszczyźnie etnicznej głoska *l* była miękka¹³ do połowy XVI w., od drugiej połowy – zdaniem Z. Stiebera – postępowała zatracona ta cecha (1966: 70–71). Według H. Konecznej spółgłoska *l*: „Od XVII w. staje się [...] w większości gwar i w języku literackim twardym *l* dźwiękowym [...]” (1965: 142). W XIX stuleciu miękkie *l* w pozycji innej niż przed *i* trafiało się w zapożyczeniach (np. *bryliant*)¹⁴ (Bajerowa 1986: 142–143). W opisie P. Dubrowskiego trudno się dopatrzeć kontynuacji stanu XVI-wiecznego.

¹² Chodziło o utrzymanie zgodności wygłosu tematu w mianowniku i przypadkach zależnych. Por. wyjaśnienie w SWil: „*B* [...] W języku polskim jest dwojakie *B*; jedno twarde, np. *chleb, dąb*; drugie miękkie, np. *gołąb', jedwab'*, i dla oznaczenia takowego zmiękczenia, kładzie się z kreską u wierzchu; zawiera ono w sobie *i* ukryte, co się ukazuje w spadkowaniu, np. *gołąb', gołębia; jedwab', iu* [...]”.

¹³ W druku oznaczano to za pomocą następujących po *l* liter *y* albo *i*. Palatalnej wymowy dowodzi też palatalizowanie się *s, z* w pozycji przed *l*, np. *ślepy, źle* (Stieber 1966: 70).

¹⁴ Informacja w SWil: „W systemacie spółgłoskowym, należy *L* do miękkich, a jej odpowiednia twarda jest *Ł*; dla tego we wszelkich przemianach mówniczych ciągle się przemieniają, np. *wół, wole, skała, skale* [...]” nie stoi w sprzeczności z tymi danymi. Redaktorzy mieli na myśli nie artykulację, lecz konsekwencje stanu sprzed zmiany wzajemnego stosun-

Po raz kolejny w badanym słowniku mamy do czynienia z przeniesieniem na polski grunt wschodniosłowiańskich przyzwyczajęń mownych jego autora. Te przyzwyczajenia P. Dubrowski dzielił z mieszkańcami kresów północno-wschodnich (zob. Mędelśka, Marszałek 2005: 240–246), a także, choć w mniejszym zakresie, kresów południowo-wschodnich (Kurzowa 1985: 90–91).

W tym samym artykule hasłowym (*L*) znajduje się wskazówka dotycząca realizacji głoskowej grafemu *Ł*. Słownikarz zaleca twardą wymowę, jako wzór podaje spółgłoskę rosyjską w przysłówku *латво*, pomijając nader istotną różnicę artykulacyjną między głoskami historycznie pokrewnymi: rosyjska pozostała płynną przedniojęzykowo-zębową, polska zaś od połowy XVI w. traciła zwarcie przedniojęzykowo-zębowe i przeistaczała się w tzw. *u* niezgłoskotwórcze (Stieber 1966: 71). Zdaniem Z. Klemensiewicza zmiana w sposobie artykulacji *ł* nastąpiła na przełomie XVI i XVII w., rozprze-strzenie się zmodyfikowanej wymowy przypadło na dobę nowopolską (1985: 296). Tak więc P. Dubrowski nie wskazał rosyjskim użytkownikom słownika powszechnego już wówczas w Polsce sposobu i miejsca artykulacji głoski *ł*. Wbrew pozorom nie było to skomplikowane, por. prostą wskazówkę skierowaną do Rosjan w słowniku A. Bogusławskiego: „Буква *ł* [...] обозначает звук *у* неслоговое, напр. *łара* [*уана*] (с двумя, а не тремя слогами)” (1978: 575). P. Dubrowski prawdopodobnie nie dostrzegał tej różnicy brzmieniowej, sam bowiem, tak jak Polacy zamieszkujący Kresy Wschodnie (Mędelśka, Marszałek 2005: 246–261; Kurzowa 1985: 90–91), realizował zapewne *ł* przedniojęzykowo-zębowe.

Do artykułu hasłowego omawiającego (trafnie, a przy tym zwięźle) wartość dźwiękową litery *H* (por.: „**H**, произносится как русская буква *Г* в словах: *госпиталь*, *господь*, *государь*, *госпожа*”) słownikarz dołączył obserwację o chwiejności ortografii i wymowy, por.: „Часто вместо буквы *h* неправильно пишут и произносят *ch* (русское *X*)”. Uwaga ta dowodzi gwałtownego cofania się dźwięcznej wymowy *h* w ostatniej ćwierci XIX w.¹⁵ Podobną obserwację z początku stulecia zamieścił SL w haśle *H*: „Часто zamiast *h* piszemy i mówimy *ch*: *habina*, *chabina* [...]”, pod *Ch* zaś dodał wymowną poradę praktyczną: „Jeśli którego słowa pod *ch*, darmo szukasz, patrz go pod głoską *h*, na swoim miejscu”. Potwierdził to spostrzeżenie późniejszy SWił, poświadczając jednocześnie mieszanie obu spółgłosek (w haśle *Ch*): „[...] *ch* kładzie się często w miejscu *h*, i przeciwnie *h* w miejscu *ch*”. U schyłku

ku dawnych fonemów lateralnych. Natomiast P. Dubrowski, podając jako wzór wymawianio-wy postać *латво*, wyraźnie wskazał wymowę palatalną.

¹⁵ Mieszanie liter *h* i *ch* oraz odpowiadających im głosek obserwowano już w dobie średniopolskiej (Klemensiewicz 1985: 296).

XIX w. A. A. Kryński pisał: „Spółgłoska *h* dawniej wymawiała się odrębnie, jak to się słyszy do dziś w niektórych prowincjach polskich. W wymawianiu zaś większości głośnie *h* dzisiaj nie istnieje i zastąpione zostało cichym *ch*” (1910: 384). Tak więc również w kwestii nieodróżniania dźwięcznego *h* od bezdźwięcznego *ch* P. Dubrowski opierał się tendencji progresywnej. Jego konserwatyzm wiązał się, jak w wielu innych sprawach, ze wschodniosłowiańskimi przyzwyczajeniami wymawianiowymi.

Ostatnia uwaga dotyczy zalecanej przez P. Dubrowskiego wymowy digrafu *Cz*. por.:

С произносится как русск. Ц, со знаком Ї произносится мягко, напр. *ніц* = *ниць* (*нить*), с присоединением буквы Z произносится как русское Ч, напр. *czego* = *чего* (*чего*).

Jak widać, leksykograf rekomenduje artykulację analogiczną do realizacji dźwiękowej rosyjskiej litery *Ч* w formie *чего*, nie uwzględniając kontrastu międzyjęzykowego twarde / miękkie. Taki sam błąd popełnił w części rosyjsko-polskiej (Miendelska, Marszałek 2020). Tymczasem stwardnienie *č* dokonało się w polszczyźnie już ok. połowy XVI w. (Klemensiewicz 1985: 294), analogiczne spółgłoski w ukraińskim i białoruskim też są twarde. Wydawałoby się, że trudno nie zauważyć na tym tle wyjątkowości głoski rosyjskiej. Wyłożenie tej kwestii Rosjanom też nie jest trudne, por. precyzyjną i zarazem praktyczną wskazówkę A. Bogusławskiego: „*cz* – твердое ч (звук близкий к тому, который нормально произносится на месте *д* в слове *младший* [*млачший*] [...])” (1978: 573).

4. Podsumowanie

Opracowując zasady współczesnej sobie polskiej wymowy (rzadziej pisowni), Rosjanin P. Dubrowski niekiedy odrzucał dane słowników i prezentował swoje stanowisko (por. stanowcze stwierdzenie, jakoby *ę* w wygłosie zbiegło się z *e*), czasem też – wobec braku w dostępnych źródłach potrzebnej informacji – słownikarz opierał się na własnych obserwacjach (por. opis odczytywania liter *ą* i *ę* w różnych kontekstach dźwiękowych).

Rekomendując wymowę Rosjanom, P. Dubrowski słusznie wykorzystywał wartość głoskową grafemów rosyjskich, nie zawsze jednak czynił to uważnie, np. polskie twarde *l* utożsamiał z miękkim rosyjskim *лв*, twarde *cz* z miękkim *ч*. Niekiedy słownikarz ignorował istotne różnice artykulacyjne, stawiając na zgodność funkcjonalną (por. rosyjskie *л* przedniojęzykowo-zębowe a polskie *u* niezgłoskotwórcze). Zazwyczaj upraszczał opisy, pomijał niuanse i wyjątki, czasem ważne, np. fakt denazalizacji *ą* przed *ł* (*wziął*). Być może

(jako czynny i kompetentny dydaktyk) celowo nie komplikował deskrypcji, możliwe też, że będąc nierodzimy użytkownikiem polszczyzny, po prostu pewnych kwestii nie dostrzegał, pewnych innych zaś nie uważał za istotne, wiedząc z własnego doświadczenia, że nie zaburzają one procesu komunikacji.

Rezultaty przeprowadzonej analizy pozwalają przypuszczać, że wiele nieścisłości dostrzeżonych w opisach polskich głosek, które przedstawił P. Dubrowski, mogło wynikać ze wschodniosłowiańskich przyzwyczajęń mownych tego rosyjskiego słownikarza, urodzonego na ziemi ukraińskiej i osłuchanego z polszczyzną kresową (np. zatrata nosowości wygłosowego *a*, zrównanie *é* pochylonego z *i* (w ogpol. tendencja ku *e* jasnemu), miękka wymowa wargowych w wygłosie, palatalna artykulacja *l*, przedniojęzykowo-zębowa *ł*). Zestawienie rekomendacji P. Dubrowskiego z tendencjami rozwojowymi polszczyzny ostatniej ćwierci XIX w. zdaje się wskazywać na konserwatyzm leksykografa, na jego przywiązanie do starszych norm. Trzeba jednak pamiętać, że stan polskiego systemu fonetycznego we wcześniejszych stadiach jego rozwoju był w dużym stopniu zgodny ze stanem obecnym w językach wschodniosłowiańskich. Zatem konserwatyzm leksykografa mógł być tylko pozorny, w rzeczywistości zaś w treści haseł literowych odzwierciedliły się jedynie nawyki artykulacyjne osoby rosyjskojęzycznej, osłuchanej ponadto z polszczyzną ukształtowaną na gruncie wschodniosłowiańskim.

Skróty słowników

- SL – S. B. Linde: *Słownik języka polskiego*. T. I–VI. Lwów 1854–1860.
 SWil – A. Zdanowicz et al.: *Słownik języka polskiego*. T. I–II. Wilno 1861.

Literatura

- Bajerowa I. (1964): *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
 Bajerowa I. (1986): *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*. T. I: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*. Katowice 1986.
 Bogusławski A. (1978): *Ilustrowany słownik rosyjsko-polski polsko-rosyjski*. T. II. Warszawa.
 Dąbrowska M. (2017): *Ziemie polskie połowy XIX wieku oczyma Rosjan (Piotr Dubrowski i Michaił Glinka)*. „Przegląd Środkowo-Wschodni” II, s. 135–149.
 Dąbrowska M. (2018): *Piotra Dubrowskiego związki z Polską (z zawartości i o zawartości wybranych czasopism polskich oraz rosyjskich połowy XIX wieku)*. „Acta Neophilologica” XX (1), s. 155–167.
 Dubrowski P. (1876): *Dokładny słownik języka ruskiego i polskiego ułożony przez P. Dubrowskiego, członka-korespondenta Cesarzkiej Akademii Nauk. Część polsko-ruska*. Warszawa.
 Jurkowski M. (1983): *Nosówki Jana III Sobieskiego*. [W:] *Studia nad polszczyzną kresową*. T. II. Red. J. Rieger, W. Werenicz. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 119–125.
 Kempa A. (1995): *Ocalony świadek oskarżenia („Pamiętnik Naukowo-Literacki”, oddział II, zeszyt 1)*. „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum” VI, s. 65–75.

- Klebanowska B., Kochański W., Markowski M. (1985): *O dobrej i złej polszczyźnie*. Warszawa.
- Klemensiewicz Z. (1985): *Historia języka polskiego*. T. I–III. Warszawa.
- Koneczna H. (1965): *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich*. Warszawa.
- Kryński A. A. (1910): *Gramatyka języka polskiego*. Wyd. V. Warszawa, s. 385 (pierwsze wydanie: 1897).
- Kurzowa Z. (1985): *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*. Warszawa–Kraków.
- Kurzowa Z. (1993): *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* Warszawa–Kraków.
- Marszałek M. (2021): *Z dziejów wokabuł literowych w leksykografii polsko-rosyjskiej (na materiale ilustracyjnym XIX-wiecznego słownika Piotra Dubrowskiego)*. „Prace Językoznawcze” XXIII, z. 3, s. 197-213.
- Mędeńska J. (2019): *Wertując słownik rosyjsko-polski P. Dubrowskiego (uwagi o XIX-wiecznym warsztacie leksykograficznym i o wizerunku ówczesnej polszczyzny)*. „Slavia Orientalis” 68, s. 699–719.
- Mędeńska J. (2020): *XIX-wieczne ciekawostki leksykalne w słowniku rosyjsko-polskim Piotra Dubrowskiego*. [W:] *Wokół pewnego cytatu. Zbiór artykułów*. Red. K. Wojan. Warszawa, s. 263–294.
- Mędeńska J. (2020a): *O XIX-wiecznej polszczyźnie literackiej odzwierciedlonej w „Słowniku rosyjsko-polskim” Piotra Dubrowskiego. Ortografia i refleksy fonetyki*. [W:] *Verba multiplicia, veritas una. Prace dedykowane Profesor Alicji Pihan-Kijasowej*. T. 1. Red. T. Lisowski, P. Michalska-Górecka, J. Migdał, A. Piotrowska-Wojaczyk, A. Sieradzki. Poznań, s. 373–404.
- Mędeńska J., Marszałek M. (2005): *Za murem. Polszczyzna wydawnictw publikowanych w Republice Litewskiej w latach 1919–1940 (na tle ogólnopolskim i północnokresowym)*. T. I: *Fonetyka i grafia*. Bydgoszcz.
- Miendelska J., Marszałek M. (2020): *Bukwa kak obiekt opisania statji w dwujazycznom słowarje (na primierje Połnogo słowarja polskago i russkago jazyka P. P. Dubrowskogo)* (w druku).
- Ostaszewska D., Tambor J. (2000): *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego*. Warszawa.
- Stieber Z. (1966): *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*. Warszawa.
- Wawrzyńczyk J. (1995): *Piotr Dubrowski i jego Dokładny słownik języka ruskiego i polskiego z 1877 roku*. „Opuscula Polonica et Russica” III, s. 95–99.

